

Население и территория Каффы по данным массарии - бухгалтерской книги казначейства за 1381-1382 гг. // Причерноморье в средние века. – М., 2000. – Вып. 4. – С. 317-443; **29.** Самаркин В. В. Историческая география Западной Европы в средние века: [учеб. пособие]. – М.: Высшая школа, 1976. – 249 с.; **30.** Сванидзе А. А. Средневековый город и рынок в Швеции XIII-XV вв. – М.: Наука, 1980. – 361 с.; **31.** Стоклицкая-Терешкович В. В. Основные проблемы истории средневекового города. – М.: Изд-во соц-экон. лит, 1960. – 350 с.; **32.** Чиперис А. М. Борьба народов юго-восточного Крыма против экспансии султанской Турции в 50-70 гг XV в. // Ученые записки Туркменского государственного университета (далі – УЗ ТГУ). – 1960. – Вып. 17. – С. 131-153; **33.** Чиперис А. М. К истории ранней генуэзской колонизации Северного Причерноморья: II-я половина XIII века // УЗ ТГУ. – 1964. – Вып. 27. – С. 30-48; **34.** Шостак В. История Черноморской торговли в средних веках. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. – Ч. 1. – 169 с.; **35.** Якобсон А. Л. Крым в средние века. – М.: Наука, 1973. – 174 с.; **36.** Babinger F. Mehmed the Conqueror and His Time. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – 572 p.; **37.** Balard M. Continuité ou changement d'un paysage urbain? Caffa génoise et ottoman // Le paysage urbain au Moyen Âge: actes du XIe Congrès des Historiens médiévistes de l'Enseignement supérieur public. – Lyon: Presses universitaires de Lyon, 1981. – P. 79-131; **38.** Balard M. La Romanie génoise: XIIe – début du XVe siècle. – Roma; Genova: École française de Rome, 1978. – Vol. 1-2. – 1008 p.; **39.** Balard M. Les formes militaires de la colonisation génoise (XIII-XVe siècle) // Castrum 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde Méditerranéen au Moyen Âge. – Madrid, 1988. – P. 67-78; **40.** Balard M. Les Orientaux a Caffa au XVe siècle // Byzantinische Forschungen. – 1987. – Bd. XI. – P. 223-238; **41.** Canale M. G. Delle Crimea, del suo commercio, e dei suoi dominatori, dalle origini fino ai di nostri commentari storici. – Genova: Tip. de'Sordo-muti, 1855. – V. 3. – 1856. – 492 p.; **42.** Malowist M. Kaffa – kolonia genuenska v Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475. – Warszawa: Tow. miłośników historii, 1947. – 365 s.; **43.** Nicolle D. Crusader Castles in Cyprus, Greece and the Aegean 1191-1571. – Oxford: Osprey publishing, 2007. – 64 p.; **44.** Pistarino G. Genovesi d'Oriente. – Genova: Civico Istituto Colombiano, 1990. – 523 p.; **45.** Primaudaie E. Histoire du commerce de la mer Noire et des colonies génoises de la Crimée. – Paris: Comptoir des Imprimeurs-Unis, 1848. – 404 p.; **46.** Sauli L. Della colonia dei Genovesi in Galata. – Torino: G. Bocca, 1831. – T. 2. – 273 p.

УДК 94(438) «13/14»

Олександр МАСАН

УРБАНІЗАЦІЯ У ДЕРЖАВІ НІМЕЦЬКОГО ОРДЕНУ В ПРУСІЇ (ДРУГИЙ ЕТАП: 1310-1409 РОКИ)

В статті йдеться про продовження процесу урбанізації у Південно-Східній Прибалтиці за доби пізнього середньовіччя. В XIV – на початку XV ст. виникали переважно невеликі міста у центральних і східних регіонах Пруссії, а також на території Померелії (Гданського Помор'я).

Ключові слова: урбанізація, Німецький орден, Пруссія, міста.

Александр МАСАН

УРБАНИЗАЦИЯ В ГОСУДАРСТВЕ ТЕВТОНСКОГО ОРДЕНА В ПРУССИИ (ВТОРОЙ ЭТАП: 1310-1409 ГОДЫ)

В статье речь идет о продолжении процесса урбанизации в Юго-Восточной Прибалтике в период позднего средневековья. В XIV – начале XV в. возникали преимущественно небольшие города в центральных и восточных регионах Пруссии, а также на территории Помереллии (Гданского Поморья).

Ключевые слова: урбанизация, Тевтонский орден, Пруссия, города.

Aleksander MASAN

THE URBANISATION IN THE THEUTONIC KNIGHTS STATE IN PRUSSIA (THE TWELFTH PERIOD: 1310-1409)

In the article it is a matter of the continuation the process the urbanisation in the South Estern Baltic Region in the Later Middle Age. In the 14th and beginning of 15th centuries arise mainly the small towns on the central and eastern regions of Prussia and of Pomerellia (Danziger Pomerania) too.

Keywords: urbanisation, Theutonic Knights, Prussia, the towns.

Стаття становить продовження публікації, вміщеної у попередньому томі збірника і присвяченій першому етапу урбанізації, яку автор розглядає як одну з форм колонізації за доби класичного і пізнього середньовіччя [17]. Другий етап урбанізації суттєво відрізнявся від першого, передусім, через зміну внутрішніх і зовнішніх обставин, в яких відбувався цей процес. По-перше, після завершення завоювання Пруссії в 1283 р. і з початком регулярних походів Німецького ордену в сусідню Литву [3, с. 145-146] колонізація відбувалася у порівняно мирних умовах. По-друге, крім привіслянських і приморських областей Південно-Східної Прибалтики, на другому етапі вона просувалася у внутрішні області Пруссії, прямуючи все далі на схід. По-третє, на цьому етапі урбанізації більшу роль відігравали вихідці з тих міст, які виникли на першому етапі, натомість притік переселенців з Німеччини та інших країн поступово зменшувався, а в середині XIV ст. майже цілковито припинився через всеєвропейську демографічну катастрофу, викликану епідемією чуми – «Чорною смертю». По-четверте, в межах усієї Європи темпи урбанізації упродовж XIV ст. повсюдно уповільнювалися і майже заглухнули на початку XV ст., що, зрештою, проявилось і в Пруссії.

Зовнішні обставини теж впливали на темпи та характер колонізації і, зокрема, урбанізації Пруссії. Загарбання Німецьким орденом Гданського Помор'я (Помереллії) в 1308-1309 рр. викликало напруження у його відносинах з Польщею, яку енергійно об'єднував князь Владислав Локетек, котрий 1320 року проголосив її королівством. Упродовж 1326-1332 рр. між орденською Пруссією і Польщею точилися воєнні дії (з перервами), які припинилися лише після смерті короля Владислава I, але стан війни між ними зберігався до 1343 р. [23, с. 346-349]. За таких умов переселенням з

Німеччини було непросто добиратися до Пруссії через територію об'єднаної Польщі. З іншого боку, після укладення Калішського миру 1343 р. між двома державами встановилися цілковито мирні відносини, які тривали до 1409 р. і сприяли поступовому проникненню на майже безлюдні південно-східні області Пруссії (Мазурське Поозер'я) польських переселенців із сусідньої Мазовії. Поява там навіть не вельми численних землеробських поселень стала передумовою виникнення промислових містечок, які з часом набували характеру міст. Щоправда, процес урбанізації на сході Пруссії уповільнювався через вкрай ворожі відносини держави Німецького ордену з Великим князівством Литовським, які тривали (з незначними перервами) впродовж усього XIV і початку XV ст. Хоч наступаючою стороною був орден, але й литовські князі неодноразово вторгалися у його східні володіння, через що останні не вельми приваблювали переселенців із західних областей держави.

Зазначені процеси та явища знайшли відображення у численних документальних джерелах, опублікованих у збірниках, про які вже йшлося у попередній статті про перший етап урбанізації у державі Німецького ордену в Пруссії [17, с. 91, 102]. Йдеться про «Пруський дипломатичний кодекс», виданий «батьком» історії (Східної) Пруссії Й. Фойгтом в 6-ти томах [5], збірники документів з історії окремих регіонів країни, зокрема Вармії (Ермлянд) [6], комтурії Шлохау (нині м. Члухув на півночі Польщі) [13] чи комтурії Данціг [10], а також повне видання документів з історії середньовічної Пруссії, розпочате наприкінці XIX ст., котре продовжується до наших днів [11].

Стосовно хронікального матеріалу слід зазначити, що найбільш інформативне джерело стосовно подій XIII – початку XIV ст. – «Хроніка землі Пруської» Петра з Дюсбурга – завершується 1326 роком [3]. Для вивчення процесу урбанізації упродовж XIV – початку XV ст., крім документів, чимале значення мають хроніки Віганда з Марбурга [4], Йоганнеса Пластвіка [8], Йоганна з Позільге [9] та декількох анонімів XV ст. [2].

Наукове вивчення історії міст держави Німецького ордену, які виникли або конституювалися як міські громади впродовж 1310-1409 рр., розпочалося ще в середині XIX ст. Дослідників найбільше цікавило минуле Данціга (Гданська), починаючи з класичної праці Т. Гірша про торгівлю і ремесла цього міста в XIV – першій половині XV ст., що вийшла друком у 1858 р. (фототипічний передрук з'явився у 1969 р.) [35]. Згодом вийшло й чимало інших праць з історії Данціга, зокрема, П. Зімзона, перший том якої містив матеріал до 1517 р. [49], а четвертий – джерела від найдавніших згадок до нового часу [12]. Хоча це місто виникло ще в X ст., але тільки після його загарбання Німецьким орденем у 1308 р. воно почало швидко розвиватися й перетворюватися у міську агломерацію, яка в другій половині XIV – першій половині XV ст. складалася з трьох окремих громад, про що йтиметься нижче.

Переважна більшість міст, які виникли між 1310 і 1409 рр., були малими міськими центрами, проте їхню історію активно вивчали місцеві німецькі

краєзнавці, нерідко на монографічному рівні, починаючи із середини XIX ст. З того часу було видруковано праці ледь не про кожне місто і містечко колишньої держави Німецького ордену.

В міжвоєнні десятиліття історію деяких міських центрів Південно-Східної Прибалтики почали вивчати також польські історики. Йдеться, передусім, про колективну монографію «Гданськ: минувшина і сучасність», в якій розділ про історію міста до 1793 р. написав Р. Лютман [40].

В повоєнний час польські дослідники активізували вивчення проблем урбанізації середньовічної Пруссії, адже переважна більшість міст, про які йтиметься, опинилися в складі Польщі. Чималий інтерес становлять праці з історії окремих міських центрів, як, наприклад, монографія Р. Грицюка і М. Петрашка з історії Бартошиць (колишній Бартенштайн) [37]. У рамках цієї ж книги автори подали нариси історії сусідніх маленьких міст – Гурова (колишній Ландсберг) та Семпополя (колишній Шіффенбург). Власне, польські історики написали подібні праці практично про всі міста, які виникли в державі Німецького ордену або потрапили під владу останнього на початку XIV ст., як це було з Гданськом та рядом інших міст Східного Помор'я [див.: 46; 25; 28; 29; 30; 36]. Методологічне значення мають публікації провідних польських істориків про загальну проблематику урбанізації в середньовічній Пруссії. Йдеться про праці М. Біскупа [21; 23, с. 316-324], Г. Самсоновича [47], Р. Чаї [26; 27] та ряду інших.

Втім, і німецькі історики не припинили вивчення цієї проблематики, передусім, урбанізацію властивої Пруссії, тобто території між нижніми течіями Вісли і Німана. Йдеться про монографічні дослідження історії як окремих міст [див. для прикладу: 33; 34], так і цілих груп містечок [19; 39; 41], що виникли впродовж XIV – на початку XV ст.

Останнім часом історію міст, розташованих на теренах Калінінградської області РФ, почали вивчати в різних контекстах і російські науковці [14; 18, с. 267-276], хоча серед їхніх праць переважають популярні краєзнавчі нариси.

Комплексне використання зазначених документальних і наративних джерел, а також наукових досліджень дозволяє досить повно прослідкувати загальний характер та окремі особливості другого етапу процесу урбанізації Пруссії, включаючи загарбану в 1308-1309 рр. Помереллію, і вияснити його результати, як і наслідки всього цього явища упродовж XIII – початку XV ст.

Як зазначалося, у першій половині XIV ст. німецькі й колоністи, за участі корінного пруського населення і частково польських переселенців з Мазовії, почали заселяти центральні й південні області Пруссії: Вармію, Натангію, Барту й ін. Там вже існували досить численні замки Німецького ордену, споруджені ще в останні десятиліття XIII – на початку XIV ст., під захистом яких існували підзамка (суббурги), а також новозасновані німецькі та старі пруські села. Саме на основі цих призамкових поселень найчастіше і виникали нові міста, тим паче, що в них існувала суспільна потреба як у локальних осередках ремесла, промислів і торгівлі, а також душпастирської

діяльності, адже в селах, передусім, тих, де проживали корінні пруси, як правило, парафій ще не існувало [22, с. 87].

Німецький орден і єпископи були зацікавлені в заснуванні нових міст для збільшення власних прибутків, хоча надавали чимале значення безперечно важливій ролі укріплених центрів в аспекті зміцнення оборони своїх володінь та поліпшення їхньої комунікаційної інфраструктури. З огляду на це їх найчастіше розташовували на крутих заворотах рік і серед численних озер [23, с. 318]. Прикладом може слугувати м. Гільгенбург (нині гміна Домбрувно в РП), яке одержало міську хартію в 1326 р. і розташовувалося неподалік від прусько-мазовецького кордону [43, с. 112]. Опис його розташування можна знайти в «Польській історії» Я. Длугоша: «Місто було захищено не тільки високими і міцними мурами з баштами і виступами довкола, але і своїм розташуванням: більшу частину його оточувало озеро, так що місто було обгороджене його водами, а прохід у місто сухоходом був малий і тісний та пересічений глибоким ровом» [1, с. 83].

Загалом після 1309 р. урбанізація відбувалася досить високими темпами, охопивши центральні та південні області Пруссії. Так, 21 січня 1315 р. великий комтур (перший заступник) верховного магістра Німецького ордену Г. фон Плотцке «заснував» м. Кройцбург, яке розвинулося з підзамча однойменного замку (нині с. Славское Калінінградської обл. РФ) [11, 2/1, № 124; пор.: 11, 4, № 546; 18, с. 330]. Ряд містечок виник вздовж південних кордонів Пруссії і Кульмської землі поряд із замками, що контролювали річкові переправи. Це були такі міські поселення, як Голлюб (нині м. Голуб-Добжинь в РП) між 1310 і 1326 рр. [27, с. 49], Ноймарк, або Новум Форум (нині Нове Место Любавське в РП) в 1325 р., Лаутенберг (нині м. Лідзбарк Вельські в РП, у праці О.Л. Рогачевського – Лаутенбург [27, с. 269]) близько 1330 р. та ряд інших [3, С. 193-194; 4., с. 479; 19, с. 81-82; 43, с. 112].

Провідну роль у їхньому становленні відіграло локалаторство, про яке вже йшлося у нашій попередній статті [17, с. 98]. Таким шляхом виникло м. Ландсберг (нині м. Гурово Ілавецьке в РП), «засновниками» якого були якісь Герман та Альберт. 1335 року комтур Бальги видав локаційну грамоту, адресовану цим особам [11, 2/3, № 871; 37, с. 103-104]. Згідно з нею, поселенню надавалося Кульмське міське право, а також 100 гуф 10 моргенів землі, з яких локалатори одержали 8 вільних від чиншу гуф у спадкове володіння разом з посадою шультгайса (*cum officio scultetiae*). 4 гуфи було надано парафіяльній церкві. Під альменду (громадські угіддя) відводилося 20 гуф 10 моргенів. «Жителі ж решти гуф» повинні були платити уряду комтура щорічно півмарки і давати двох курчат від гуфи з відстрочкою на 10 років. Подвійний податок становив 6 пфеннігів.

Шультгайси Герман та Альберт і їхні спадкоємці одержали право вищого і нижчого суду «над людьми, яких вони там поселять, і над усіма німцями та прусами, які там бувають», за винятком тих прусів, котрі перебували під юрисдикцією комтура. Шультгайси могли судити також селян орденських васалів, що приходили до міста. Карні вироки по тяжких злочинах вимагали

затвердження комтура. Штрафи за дрібні проступки і третина штрафів за тяжкі злочини належали шультгайсам та їхнім спадкоємцям. Решта дві третини розподілялися порівну між урядом комтура та громадою міста.

В міру розвитку ремісничо-торговельної діяльності міщан та зміцнення їхнього матеріального становища існування незалежного від бюргерської громади шультгайса, що збагачувався за її рахунок, викликало прагнення міщан перетворити цю посаду із спадкової у виборну. На практиці це вирішувалося шляхом викупу посади шультгайса, уявлення про що дає хартія м. Дойч-Ейлау (нині м. Ілава поблизу Ольштина в РП) 1333 р. [11, 2/3, № 778]. Приводом для її видання послужила скарга міщан на брак у громади муніципальних прибутків. «(...) І просили нас міщани, – повідомляв крістбурзький комтур Г. фон Шварцбург, – щоб ми дозволили їм купити судочинство (...) міста та села, яке ми передали місту для міських потреб (...). Ми охоче вислухали їхнє прохання і заради поліпшення [справ] міста дозволили їм придбати судочинство міста з усім тим, що до нього належить і як ним володів шультгайс ()». Далі зазначалося, що комтур буде призначати міського суддю за поданням міщан. На жаль, у документі не вказано викупну суму. Для прикладу, міщани згадуваного вище Кройцбурга в 1351 р. викупили посаду шультгайса за 130 марок [11, 4, № 646]. Разом з нею громада одержала 5 вільних від чиншу гуф, чинші від двох м'ясних, однієї хлібної та однієї взуттєвої лавок, а також половину чиншу від громадської лазні. Міський суд мав право на одержання третини штрафів. 1384 р. міщани Алленштайна (нині м. Ольштин в РП) викупили посаду шультгайса за 200 марок [6, 3, № 169; пор.: 6, 2, № 167].

Упродовж 30-50-х років XIV ст. хартії були надані містечкам, які виникли в орденських володіннях на південь і південний схід від Кьонігсберга: Хайлігенбайлю (нині м. Мамоново Калінінградської обл. РФ) близько 1330 р. [43, с. 112], Бартенштайну (нині м. Бартошице поблизу Ольштина в РП) в 1332 р. [11, 2/3, № 752; 3, с. 194; 37, с. 45-46], Ландсбергу (нині м. Гурово Ілавецьке поблизу Ольштина в РП) в 1335 р. [11, 2/3, № 871; 37, с. 103-104], Фрідлянду (нині м. Правдінск Калінінградської обл. РФ) в 1335 р. [11, 2/3, № 874; 43, с. 112], Велау (нині смт. Знаменск Калінінградської обл. РФ) в 1336 р. [4, с. 509; 18, с. 331], Лібемюлю (нині м. Міломлин поблизу Ольштина в РП) в 1335 р. [43, с. 112; 45, с. 227-228]. На прусько-мазовецькому прикордонні міські хартії одержали, крім вже згадуваного Гільгенбурга, Остероде (нині м. Оструда в РП) близько 1330 р. [11, 3/1, № 7; 11, 4, № 349; 43, с. 112] та Зольдау (нині м. Дзялдово в РП) в 1344 р. [11, 3/2, № 661; 11, 4, № 455; 43, с. 112].

Схожа картина спостерігалася й у Вармійському єпископстві, яке, на відміну від інших єпархій, зберегло самостійне становище в державі Німецького ордену в Пруссії. Ще 1308 р. міську хартію одержали жителі Гайльсберга (нині м. Лідзбарк Вармінський поблизу Ольштина в РП), який виник із суббурга однойменного замку [6, 2, № 288; 8, с. 53, прим. 12]. Це підзамче було досить помітним поселенням ще наприкінці XIII ст. [6, 1,

№ 93]. 1316 року єпископ видав міську хартію для громади Вормдїтта (нині м. Орнета в РП) [6, 2, № 288; 8, с. 53, прим. 11], а єпископський капітул – для Фрауенбурга (нині м. Фромборк поблизу Ельблонга в РП) в 1310 р., хоча першу хартію місто одержало ще в 1278 р. [6, 2, № 87; 27, с. 49]. Фрауенбург і став резиденцією капітулу Вармійського єпископства. До речі, з початку 1510 р. і до смерті в травні 1543 р. там жив (з окремими перервами) і розробляв теорію геліоцентричності геній людства Микола Копернік, який був вармійським каноніком. Через цю обставину Фрауенбург (Фромборк) був і є для німців та поляків особливо шанованим містом [див.: 48, с. 65, 298-300].

Близько 1325 р. єпископський фогт (управитель у світських справах) Вармійської єпархії Ф. фон Лібенцелле «заснував» м. Гутштадт (нині Добре Место в РП), жителі якого одержали міську грамоту 1329 року [6, 1, № 245; 3, с. 193; 8, с. 54]. В 1337 р. єпископський капітул видав міську хартію для громади м. Рьоссель (нині польське м. Решель в РП) [6, 1, № 285; 8, с. 56]. Наступного року хартію одержала громада м. Зебург (нині польське м. Єзьорани в РП), шультгайсом якого став місцевий феодал Г. Вендепфаффе [6, 1, № 291; 8, с. 56]. Єпископ своєю грамотою «конституював» у 1342 р. Нойштадт Браунсберг (нині це частина м. Бранєва в РП) [27, с. 50]. (На жаль, у попередній статті помилково було вказано 1398 р. [17, с. 99]).

Алленштайн (нині м. Ольштин в РП) як місто згадується у джерелах із 40-х років XIV ст., а першу міську хартію його жителі одержали в 1353 р. від єпископського капітулу. Локатором і шультгайсом міста тривалий час був рицар Й. фон Лайзен [6, 2, № 202; 8, с. 61]. Ще в 1336 р. єпископ надав міську хартію громаді м. Вартенбург (нині м. Барчево в РП) [26, с. 50], проте в 1354 р. воно було вщент зруйноване литовським військом [4, с. 520]. Його відбудували заново в іншому, більш зручному місці, після чого, в 1364 р., його жителі одержали міську хартію від єпископа [6, 2, № 368; 8, с. 62; 45, с. 19-20]. Відтак єпископами було видано лише міські хартії для Бішофсштайна (нині м. Біштинек в РП) в 1385 р. [6, 3, № 184; 8, с. 78-79; 27, с. 51] та Бішофсбурга (нині м. Біскупец в РП) в 1395 р. [8, с. 79; 45, с. 29]. До початку XV ст. більш чи менш помітне значення на Вармії набули Браунсберг, який перебував у складі Ганзейського союзу, Алленштайн, Вормдїтт, Гайльсберг, Гутштадт та Мельзак.

В інших пруських єпископствах урбанізація відбувалася у менш помітних масштабах. Так, єпископ і капітул Помезанії, резиденцією яких було м. Марієнвердер (нині польське місто Квідзин) [див.: 17, с. 93], надали міські хартії містечкам Розенберг (нині м. Суш у РП) в 1315 р. [11, 2/1, № 140; 19, с. 85], Різенбург (нині м. Прабути, розташоване за 12 км на північ від Суша) у 1330 р. [11, 2/2, № 690; 19, с. 85], Бішофсвердер (нині м. Біскупец Поморські в РП) у 1331 р. [11, 2/2, № 710; 19, с. 86] і Гарнзе (нині м. Гардея в РП) в 1334 р. [11, 2/3, № 853; 19, с. 82].

Самбійський (кьонігсберзький) єпископ ще наприкінці XIII ст. видав міську хартію для містечка Фішхаузена, яке називалося також Шьоневіком

(нині м. Приморск Калінінградської обл. РФ) [11, 1/2, № 709, 837; 18; с. 330]. Згодом воно стало єпископською резиденцією, але впродовж середньовіччя так і не набуло функцій повноцінного міста. У Кульмському єпископстві було «засновано» містечка Брізен (нині м. Вомбжезно в РП), Кульмзе (нині польське м. Хелмжа), Льюбау (нині польське м. Любава) та Кауернік (нині польська гміна Кужентнік) [19, с. 83-84]. В одній з орденських хронік середини XV ст. про два останні міста повідомлялося: «(...) Lowaw, eyn gut statt und slosse (Льюбау, добряче місто і замок)» та «eyn kleyn statt, Kawerneck gnant (мале місто, зване Кауерніком)» [2, с. 682].

В зазначений час лише одне містечко виникло у світських володіннях, які належали знатному рицарському сімейству Штанге. Це були васали помезанського єпископа, які одержали від нього великий лен, що нараховував 1200 гуф, тобто 20 160 га землі, з правом заснування міста [19, с. 85-86]. В 1331 р. Йоганн і Людвіг Штанге надали міську хартію поселенню Фрайштадт (нині – гміна Кіселіце в РП), у якому на час видання грамоти вже діяли декілька м'ясних і хлібних лавок, дві броварні, громадське зерносховище, а також школа [11, 2/2, № 708]. Як зазначено в заключній частині грамоти, її склав учитель місцевої школи. Вже ці відомості виразно свідчать про те, що Фрайштадт був невеликим поселенням міського типу. Втім, цей факт належить до винятків вже тому, що родина Штанге була єдиною із світських рицарських сімейств в орденській Пруссії, яка володіла таким великим феодом. Деякі інші знатні світські рицарі отримували максимально 600 гуф, котрі потім дробилися серед спадкоємців, через що в державі Німецького ордену не було великих помість світських феодалів. (Значною мірою, мабуть, цим і пояснюється вороже ставлення місцевих світських рицарів до Німецького ордену як верховного сюзерена Пруссії, яке особливо яскраво проявилось в 30-50-х роках XV ст. [31; 16, с. 31-34, 40-41]). До речі, володіння родини Штанге теж роздробилися між численними спадкоємцями, через що вони в 1397 р. відпродали їхні сеньйоріальні права на м. Фрайштадт єпископу Помезанії [27, с. 49].

В другій половині XIV і на початку XV ст. процес урбанізації продовжувався головним чином у внутрішніх і частково східних областях Пруссії. Там відбулися локації таких міст, як Шіппенбайль (нині м. Семпополь в РП) в 1351 р. [11, 4, № 647; 37, с. 119-120], Цінтен (нині смт. Корнево Калінінградської обл. РФ) в 1352 р. [6, 3, № 69; 43, с. 112], Растенбург (нині м. Кентшин в РП) в 1357 р. [45, с. 140; 27, с. 51], Гогенштайн (нині м. Ольштинек в РП) в 1359 р. [45, с. 264; 27, с. 50], Найденбург (нині м. Нідзіца в РП) в 1381 р. [45, с. 244; 27, с. 51], Пассенгайм (нині гміна Пасим в РП) в 1386 р. [45, с. 282-283; 27, с. 51], Гердауен (нині смт. Железнодорожний в Калінінградській обл. РФ) в 1398 р. [5, 4, № 123; 18, с. 332], Зенсбург (нині м. Мронгово в РП) [45, с. 235; 27, с. 51] та Алленбург (нині смт. Дружба в Калінінградській обл. РФ) в 1400 р. [18, с. 332-333], Дрінгенфурт (нині гміна Сроково в РП) в 1405 р. [45, с. 362; 27, с. 51], Норденбург (нині с. Крилово

Калінінградської обл. РФ) в 1405-1407 рр. [27, с. 51; 18, с. 333] та Рагніт (нині м. Неман Калінінградської обл. РФ) близько 1409 р. [18, с. 335].

Як зазначалося у статті про перший етап урбанізації, Німецький орден з 1282 р. володів деякими територіями в Помереллії (Гданському Помор'ї), тобто на лівому березі Вісли. Йшлося, зокрема, про Гневську землю з її головним замком Гневом, який німці називали Меве [17, с. 100]. Поряд із замком існувало однойменне торгово-ремісничє підзамче з власним самоврядуванням, очолюваним Конрадом з Редена, мабуть, локатором. У 1297 р. Німецький орден видав на його ім'я хартію, згідно з якою у м. Меве запроваджувалося Кульмське право [11, 1/2, № 678]. «Dittmarus scultetus et plures consules de Mewa (Дітмар, шультгайс, і багато радників з Меве)» згадані в документі 1323 р. [11, 2/1, № 395].

Німецький орден захопив Помереллію упродовж 1308-1309 рр. Так, крім Меве, існувало ще 7 міст і містечок, найбільшим з яких був Гданськ. Він володів Любецьким правом (приблизно з 1261-1263 рр.), проте Німецький орден його не підтвердив, але і не скасував. Втім, близько 1342-1343 рр. найбільша гданська громада – Головне, або Праве, Місто (Rechtsstadt Danzig) – одержала хартію, згідно з якою у місті запроваджувалося Кульмське право. Щоправда, текст грамоти не зберігся [49, 1, с. 65; 36, с. 376].

Приблизно за 30 км на південь від Гданська розташовувалося привіслянське м. Тчев, яке німці називали Діршау. Ще в 1260 р. тчевський князь Самбор надав його жителям Любецьке право [11, 1/2, № 119, пор.: № 175]. За даними Е. Розенкранца, шультгайс Тчева згадується у джерелах з 1256 р., а консули – з 1258 р., тобто ще до офіційного надання місту Любецького права. Деякі польські історики твердять, що німецькі рицарі, захоплюючи в 1308-1309 рр. Помереллію, вигнали жителів Тчева, а місто зруйнували, через що його бюргери втратили свої привілеї. Відтак, наприкінці 20-х років XIV ст., виникло нове міське поселення, про що свідчив акт продажу Німецьким орденом с. Шлівіни міщанам Діршау [46, с. 100-101]. Та навряд чи події 1309 р. були настільки драматичними, як це представляли польські історики. Е. Розенкранц не звернув уваги на документ 1317 р., у якому згадані «consules et scabini civitates Dersovienses», а серед них також «Hermannus Sartor», тобто кравець [11, 2/1, № 198]. На 1328 р. міська громада повинна була володіти чималими коштами, якщо змогла придбати ціле село. Ці факти явно суперечать концепції цілковитого знищення м. Тчева (Діршау) в 1309 р., тим паче, що його замок був центром орденського фогтства, принаймні, з 1320 р. [38, с. 120].

Далі на південь розташовувалися вже згадувані замок і місто Меве (Гнев), а ще південніше – м. Нове, яке володіло міським правом приблизно з 1282 р. [27, с. 51]. Після загарбання Помереллії Німецьким орденом воно почало називатися Нойбургом через потужний замок, збудований там за розпорядженням верховного магістра. В 1350 р. орденська влада видала локаційну грамоту Гергарду Шторму, який став шультгайсом міста Нойбурга (нині знову м. Нове в РП) [11, 4, № 528]. Ще вище по Віслі розташовувалися

замок і місто Шветц (нині Свеце). В другій половині XIII ст. це була «столиця» удільного польського князівства, а після загарбання Помереллії замок став центром орденської комтурії (в 1320 р) [38, с. 116]. В 1338 р. орденські власті надали громаді Шветца хартію, згідно з якою міщани могли вільно обирати бургомистра, консулів і суддю. Міській громаді надавалися земельні та лісові угіддя загальною площею понад 100 гуф [46, с. 196; 29, с. 163-166].

У першій половині XIV ст. на захід від нижньої течії Вісли, на шляху з Кульмської землі до Нової Марки (via marchionis), що перебувала в складі Бранденбурга, існували ще декілька замків і містечок: Тухель (нині м. Тухолья), яке згадується як місто з кінця XIII ст., а міську хартію одержало в 1346 р. [13, № 24; 11, 4, № 48; 30, с. 46], Конітц (нині м. Хойніце), яке існувало як місто теж з кінця XIII ст., а Кульмське право отримало в 1360 р. [19, с. 87; 46, с. 208-211; 27, с. 51], та Шьонек (нині м. Скаршеви), котре належало комтурії іоаннітів і було викуплене у них Німецьким орденом в 1370 р. [19, с. 88; 27, с. 51].

Близько середини XIV ст. торгово-ремісничими центрами стали ряд поселень на заході Помереллії. Так, у 1341 р. Кульмське право одержало м. Лауенбург (нині м. Лемборк в РП) [10, № 123; 45, с. 185-186]. Поселення Бютов (нині м. Битув) Німецький орден у 1329 р. купив за 800 марок у спадкоємців Х. Бера, маршала Померанського князівства. В 1346 р. верховний магістр видав локаційну грамоту для його шультгайсів Й. Бешорна та Й. Грота [11, 4, № 40; 46, с. 204-205]. В 1348 р. Кульмське право було надано розташованому на південь від Данціга м. Штаргарду (нині м. Старогард) [11, 4, № 335].

Згодом Німецький орден «заснував» у південно-західній частині Помереллії містечка Шлохау (нині м. Члухув в РП), яке Німецький орден викупив у якогось Миколи з Поньця в 1312 р., а міську хартію громаді було надано в 1348 р. [11, 4, № 338; 46, с. 198], Проїсіш-Фрідланд (нині м. Дебно) в 1354 р. [45, с. 70; 27, с. 51], Бальденбург (нині гміна Бяли Бур) в 1382 р. [45, с. 24; 27, с. 51] та Гаммерштайн (нині м. Чарне) в 1395 р. [45, с. 60; 27, с. 51], а на узбережжі моря – містечка Путціг (нині м. Пуцк) в 1348 р. [11, 4, № 369], Лебе (нині м. Леба) в 1357 р. [45, с. 202;] та Гелу (нині м. Гель) в 1378 р. [10, № 150; 28, с. 27]. Останнє місто розташовувалося на самому кінці Гданської коси, яка відділяє Гданську затоку від Балтійського моря.

Певний інтерес становить локація м. Берента на рубежі XIV-XV ст., розташованого в самому центрі Помереллії. Воно виникло на місці польського с. Костерина, яке в 1346 р. було переведене на німецьке (Кульмське сільське) право, мабуть, внаслідок осідання в селі численних колоністів-німців [11, 4, № 107]. Можливо, через розташування поселення на перехресті численних важливих шляхів Німецький орден збудував там замок Берент, внаслідок чого Костерина фактично перетворилася в його підзамче, якому й було надано Кульмське міське право близько 1403 р. [46, с. 314; 27, с. 53].

Всі перелічені містечка були зовсім невеликими, і їхня роль в господарському житті держави Німецького ордену залишалася скромною. Це пов'язано, передовсім, із стрімкими для середньовічної Прибалтики

темпами демографічного і господарського розвитку Данціга (Гданська), де поступово утворилася справжня міська агломерація. У другій половині XIV ст. поряд із згадуваним вище Головним Містом конституювалися дві самостійні громади: Старе Місто (Altstadt Danzig) в 1376-1377 рр. та Молоде Місто (Jungstadt Danzig) в 1380 р. [12, № 101]. Останнє ще називали Новим Містом (Neustadt). Між ними існувало також окреме поселення Гакельверк (давня польська назва – Осек), яке було і фактично залишалось суббургом орденського замку в Данцігу. В селищі проживали рибалки та збиральники бурштину-геданіту, які перебували під прямою юрисдикцією місцевого комтура [12, № 31].

Наявність такої значної міської агломерації ввело в оману окремих німецьких дослідників. Так, Г. Планітц вважав, що в Данцігу було 5 «міст» [42, с. 210, 212]. Він вирішив, що Юнгштадт і Нойштадт – це дві окремі громади, хоча мова повинна йти про дві назви лише однієї громади. Самостійним «містом» Г. Планітц вважав також так зване Старе Передмістя, хоча це було просто велике передмістя Головного Міста Данціга.

Після 1410 р. процес урбанізації в державі Німецького ордену майже припинився через господарську стагнацію, поглиблену нищівною поразкою війська останнього під Грюнвальдом, та різке зменшення напливу переселенців із Заходу. Наступними десятиліттями було здійснено локації лише трьох містечок: Штума (нині теж м. Штум неподалік від Мальборка) в 1416 р. [39, с. 123], Елька (нині м. Лик в РП) в 1435 р. та Йоганнісбурга (нині м. Піш в РП) в 1451 р., розташованих в області так званої Великої (Галіндської) пущі, яка займала південну та південно-східну частину Прусії [27, с. 53]. Чималу роль у колонізації цих місцевостей відіграли польські селяни і ремісники з Мазовії (Мазовша), з яких у XVI ст. утворилася етнографічна група мазурів. Вони відрізнялися від своїх предків і сусідів мазовшан тим, що після 1525 р. мусили перейти в лютеранство, яке було запроваджене тоді останнім верховним магістром і першим герцогом Прусії Альбрехтом Гогенцоллерном.

Загалом на другому етапі урбанізації у власне пруських областях держави Німецького ордену виникло 40 міст, а на території Помереллії було засновано або «перезасновано» 21 міську громаду. На початок XV ст. у всій орденській державі ордену існувало 86 міст і містечок, які склалися з 93-х бюргерських громад [23, с. 320]. Щоправда, в іншій праці М. Біскуп писав, що там було 95 міст [20, с. 102], а згідно з підрахунками К. Гурського, до 1410 р. виникло 93 міста [32, с. 80]. З них 23 міські громади розташовувалися на землях єпископів, а решта – у володіннях Німецького ордену. В них проживали приблизно 110 тис. осіб при загальній чисельності населення понад 480 тис. [44, с. 138-139]. Отже, частка міщанства становила близько 23% жителів. Однак слід мати на увазі, що половина їх проживала в шести порівняно великих центрах: Торні, Данцігу, Ельбінзі, Кьонігсберзі, Браунсберзі та Кульмі.

Втім, не слід вважати, що малі міста були лише аграрними містечками, хоча деякі з них мали, справді, аграрний характер. Вивчення конкретного

матеріалу з «Великої книги чиншів Німецького ордену (1414-1438)» дозволяє вияснити господарське обличчя багатьох таких поселень, передусім, питання про використання землі, яка надавалася їм під час локації. Як правило, на міських землях засновувалися чиншеві села, жителі яких виконували деякі повинності на користь міста як власника землі. Можна навести цікавий прикладу, що стосувався зовсім маленького міста Растенбурга, заснованого, як зазначалося, в 1357 р. Згідно із записом у «Великій книзі чиншів» за 1422 р., у місті було 26,5 «повних» дворів, а в «новому» місті – 19 «половинних» дворів. Громада мала 10 гуф у «селі перед Растенбургом» і ще 3 гуфи за межами міських земель. У місті було якесь число «буд» (будиночків без дворів) з пивницями, а також «одна буда під ратушею» (у записі за 1437 р. зазначено, що в ній «живе міський писар»). Чинш платився також від 9-ти різницьких, 10-ти хлібних і не вказаного числа взуттєвих лавок, а також лазні [7, с. 27, 69]. Отже, маленький Растенбург мав цілком міський характер, як і переважна більшість інших містечок.

Втім, у Пруссії, як і в інших країнах, малі міста були економічно необхідні, адже саме через них «елементи міської економічної діяльності розходилися, як кров по капілярах, по всій країні», – це зауваження О.Д. Люблінської про малі міста середньовічної Франції цілком стосується держави Німецького ордену [15, с. 118]. Місто, за яких історичних умов воно б не виникало і якого рівня розвитку не досягало, виконувало головну функцію у розвинутому феодальному суспільстві – функцію осередку товарно-грошових відносин, що базувалися на торгівлі та ремеслі.

Таким чином, у процесі колонізації Кульмської землі, властивій Пруссії та Помереллії виникла досить густа сітка міст і містечок. Свого піку урбанізація досягла в першій половині XIV ст., а з 60-х років цього століття спостерігалось уповільнення її темпів та майже повне припинення після 1410 р., що було викликано суспільно-господарськими і демографічними труднощами, які переживала держава Німецького ордену в першій половині XV ст.

Джерела та література: 1. Длугош Я. Грюнвальдская битва / Издание подгот. Г.А. Стратановский, Б.В. Казанский, Л.В. Разумовская. [Репринт. воспроизведение издания 1962 г.] / Ян Длугош. – СПб.: Наука, 2007. – 215 с.; 2. Die aeltere Hochmeisterchronik / Bearb. von M. Toeppen // Scriptorum rerum Prussicarum: Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. – Leipzig: Verl. von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 519-709; 3. Chronicon terrae Prussiae von Peter von Dusburg / Hrsg. von M. Toeppen // Scriptorum rerum Prussicarum: Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. – Leipzig: Verl. von S. Hirzel, 1861. – Bd. 1. – P. 5-219; 4. Die Chronik Wigands von Marburg // Scriptorum rerum Prussicarum: Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. – Leipzig: Verl. von S. Hirzel, 1863. – Bd. 2. – S. 453-662; 5. Codex Diplomaticus Prussicus: Urkundensammlung zur ältern Geschichte Preußens aus dem Königl. Geheimen Archiv zu Königsberg, nebst Regesten / Hrsg. von J. Voigt. – Königsberg: Gebrüder Bornträger, 1836. – Bd. 1. – XXXVIII, 190 S.; 1842. – Bd. 2. – XXVIII, 221 S.; 1848. – Bd. 3. – XXIV, 200 S.; 1853. – Bd. 4. – XXIV, 190 S.; W. Koch,

1857. – Bd. 5. – XXXVI, 192 S.; 1861. – Bd. 6. – XXIV, 192 S.; **6.** Codex diplomaticus Warmiensis, oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands / Hrsg. von C.P. Woelky und J.M. Saage. – Mainz: F. Kirchheim, 1860. – Bd. 1. – 584 S.; 1864. – Bd. 2. – 603 S.; Braunsberg u. Leipzig: E. Peter, 1874. – Bd. 3. – 707 S.; **7.** Das Grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens (1414-1438) / Hrsg. von P.G. Thielen. – Marburg / L.: Elwert-Verl., 1958. – 238 S.; **8.** Johannis Plastwici, decani Warmiensis, Chronicon de vitis episcoporum Warmiensium // Scriptorum rerum Warmiensium / Hrsg. von C.P. Woelky und J.M. Saage. – Braunsberg: Verl. von E. Peter, 1866. – P. 10-137; **9.** Johann's von Posilge, officialis von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419) // Scriptorum rerum Prussicarum: Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. – Leipzig: Verl. von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 79-388; **10.** Księga komturstwa Gdańskiego / Wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa. – Warszawa etc.: PWN, 1985. – XLVI, 344 s.; **11.** Preussisches Urkundenbuch: Politische Abteilung / Hrsg. von Philippi und Woelky. – Königsberg: Hartungsche Verlagsdruckerei, 1909. – Bd. 1, Hälfte 2. – XIII, 724 S.; / Hrsg. von M. Hein und E. Maschke. – Königsberg: Gräfe und Unzer, 1932. – Bd. 2, Lief. 1 (1309-1324). – 328 S.; 1935. – Bd. 2, Lief. 2 (1324-1331). – S. 329-478; 1937. – Bd. 2, Lief. 3 (1331-1335). – S. 479-596; 1944. – Bd. 3, Lief. 1 (1335-1341). – 288 S.; / Hrsg. von M. Koeppen. – Marburg: Elwert-Verl., 1958. – Bd. 3, Lief. 2 (1342-1346). – S. 289-650; 1961. – Bd. 3, Nachträge. – S. 651-771; 1960. – Bd. 4. – (1346-1351). – IV, 656 S.; / Hrsg. von K. Conrad. – 1969. – Bd. 5, Lief. 1 (1352-1356). – V, 281 S.; 1973. – Bd. 5, Lief. 2 (1357-1361). – S. 283-597; **12.** Simson P. Geschichte der Stadt Danzig / Paul Simson. – Danzig: Kafemann, 1918. – Bd. 4: Urkunden. – XIV, 259 S.; **13.** Urkunden der Komturei Tuchel: Handfesten und Zinsbuch / Bearb. von P. Panske. – Danzig: L. Sauniers Buch- und Kunsthandlung, 1911. – 191 S.; **14.** Качанов Р.Ю. Орденские города Пруссии. Проблемные вопросы классификации / Р.Ю. Качанов // Калининградские архивы. Материалы и исследования. Науч. сб. – Калининград, 1998. – Вып. 1. – С. 136-143; **15.** Люблинская А.Д. Сельская община и город в Северной Франции / А.Д. Люблинская // Средние века. – М., 1975. – Вып. 38. – С. 116-128; **16.** Масан О. Пруський Союз. (3 історії станової опозиції в державі Німецького ордену в Пруссії) / Олександр Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2002. – Т. 2. – С. 27-45; **17.** Масан О. Урбанізація у державі Німецького ордену в Пруссії (перший етап: 1231-1309 роки) / Олександр Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. (Збір. наук. праць). – Чернівці, 2013. – Т. 1 (35). – С. 90-103; **18.** Рогачевский А.Л. Кульмская грамота – памятник права Пруссии XIII в. / А.Л. Рогачевский. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2002. – 368 с.; **19.** Bahr E. Zur Entstehung der kleinen westpreussischen Landsstädte / Ernst Bahr // Acta Prussica: Abhandlungen zur Geschichte Ost- und Westpreußens. – Würzburg, 1968. – S. 77-94; **20.** Biskup M. Rola miast w reprezentacji stanowej Królestwa Polskiego i Prus Krzyżackich w XIV i XV wieku / Marian Biskup // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 1978. – Т. 30. – З. 1. – С. 87-121; **21.** Biskup M. Rozwoj sieci miast pruskich do drugiej połowy XVII w. / Marian Biskup // Komunikaty Historii Kultury Materialnej. – 1980. – Т. 3. – С. 401-412; **22.** Biskup M. Parafie w państwie krzyżackim / Marian Biskup // Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach: Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku / Pod. red. Z.H. Nowaka przy współpracy R. Czai. – Toruń, 2000. – S. 81-93; **23.** Biskup M., Labuda G. Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach: Gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia / Marian Biskup, Gerard Labuda. – Gdańsk: Wyd-wo morskie, 1986. – 624 s.; **24.** Braniewo: Z dziejów miasta i powiatu / Kom. red.: Chojnacki J. e.a. – Olsztyn:

Pojezierze, 1973. – 423 s.; **25.** Cieślak E., Biernat Cz. Dzieje Gdańska / E. Cieślak, Cz. Biernat. – Gdańsk: Wyd. Morskie, 1975. – 644 s.; **26.** Czaja R. Miasta pruskie a zakon krzyżacki: Studia nad stosunkami między miastem a władza terytorialna w późnym średniowieczu / Roman Czaja. – Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu M. Kopernika, 1999. – 268 s.; **27.** Czaja R. Miasta i ich posiadłości ziemskie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach / Roman Czaja // Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach: Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku / Pod. red. Z.H. Nowaka przy współpracy R. Czai. – Toruń, 2000. – S. 45-65; **28.** Dzieje Helu: Zarys monograficzny / Pod red. E. Cieślaka. – Gdańsk: Wyd. Morskie, 1969. – 154 s.; **29.** Dzieje Swecia nad Wisłą i jego regionu / Pod red. K. Jasińskiego. – Warszawa: Państw. Wyd. Nauk., 1971. – T. 1. – 352 s.; **30.** Górski K. Dzieje Tucholi i okolic do końca XVIII w. / Karol Górski // Tuchola: Zarys monograficzny / Pod red. J. Wojtowicza. – Toruń, 1962. – S. 43-58; **31.** Górski K. Początki reprezentacji rycerstwa w stanach państwa krzyżackiego w Prusach w XV w. / Karol Górski // Zapiski Historyczne. – Toruń, 1968. – T. 33. – Z. 3. – S. 131-150; **32.** Górski K. Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego / Karol Górski. – Wrocław etc.: Ossolineum, 1977. – 245 s.; **33.** Hartmann E. Geschichte der Stadt Liebenmühl / Erich Hartmann. – Würzburg: Holzner Verl., 1964. – 232 S.; **34.** Helwig R. Geschichte der Stadt Preussisch-Holland / Robert Helwig. – Marburg / L.: J.G.Herder-Inst., 1960. – 247 S.; **35.** Hirsch T. Danzigs Handels- und Gewerbegeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens / Theodor Hirsch. – Wiesbaden: M. Sändig, 1969. – 344 S.; **36.** Historia Gdańska / Pod. red. E. Cieślaka. – Gdańsk: Wyd-wo Morskie, 1978. – T. 1: do roku 1454. – 784 s.; **37.** Hryciuk R., Petraszko M. Bartoszyce: Z dziejów miasta i powiatu / Roman Hryciuk, Marian Petraszko. – Olsztyn: Pojezierze, 1969. – 329 s.; **38.** Jaennig B. Wykaz urzędów: Dostojnicy zakonu krzyżackiego w Prusach / Bernhart Jaennig // Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach: Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku / Pod. red. Z.H. Nowaka przy współpracy R. Czai. – Toruń, 2000. – S. 95-127; **39.** Lewerenz T. Die Größenentwicklung der Kleinstädte in Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts / Thomas Lewerenz. – Marburg/L.: J.G. Herder-Inst., 1976. – 275 S.; **40.** Lutman R. Historia Gdanska do roku 1793 / Roman Lutman // Gdansk: przeszlosc i terazniejszosc. Praca zbiorowa pod red. St. Kutszeby. – Lwow etc.: Ossolineum, 1928. – S. 35-128; **42.** Michels G. Zur Wirtschaftsentwicklung von Kleinstädten und Flecken im Ordensland und Herzogtum Preußen (bis 1619): Gilgenburg – Hohenstein – Neidenburg – Ortelsburg – Willenberg / Georg Michels. – Lüneburg: Inst. Nordostdt. Kulturwerk, 1996. – 236 S.; **43.** Planitz H. Die deutsche Stadt im Mittelalter. – 5. unveränd. Aufl. / Hans Planitz. – Weimar: H. Böhlau Nachf., 1980. – XV, 520 S.; **44.** Powierski J. Państwo krzyżackie w Prusach: Rys historyczny / Jan Powierski // Dzieje Warmii i Mazur w zarysie. – Warszawa: Państw. Wyd-wo Nauk., 1981. – T. 1: Od pradziejów do 1870 roku. – S. 92-118; **45.** Powierski J. Stosunki ludnościowe w państwie krzyżackim / Jan Powierski // Dzieje Warmii i Mazur w zarysie. – Warszawa: Państw. Wyd-wo Nauk., 1981. – T. 1: Od pradziejów do 1870 roku. – S. 134-141; **46.** Rospond S. Słownik etymologiczny miast i gmin PRL / Stanisław Rospond. – Wrocław etc.: Ossolineum, 1984. – 464 s.; **47.** Rozenkranz E. Początki i ustroj miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia / Edwin Rozenkranz. – Gdańsk: Gdan. Tow-wo Nauk., 1962. – 322 s.; **48.** Samsonowicz H. Kleinstaedte im Deutschordensstaat Preussen / Henryk Samsonowicz // Stadt und Orden. Das Verhaeltnis des Deutschen Ordens zu den Staedten in Livland, Preussens und im Deutschen Reich / Hrsg. von U. Arnold. – Marburg, 1993. – S. 143-154; **49.** Sikorski J. Prywatne życie Mikołaja Kopernika / Jerzy Sikorski. – Olsztyn: Pojezierze, 1985. – 319 s.; **50.** Simson P. Geschichte der Stadt Danzig / Paul Simson. – Danzig: Kafemann, 1913. – Bd. 1: Von den Anfängen bis 1517. – XVI, 423 S.